

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.8>
УДК 378(477)

Анна НАБОКОВА
аспірант кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького,

E-mail: rozvutok2012@ukr.net

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

Анотація. У статті на матеріалах сучасних законодавчих і галузево- нормативних документів, наукових досліджень та актуальних соціальних практик сьогодення розглядається сутність і проблеми реалізації концепту розвитку громадянської компетентності здобувачів освіти. Встановлюються актуальні методологічні підходи до опрацювання проблеми розвитку громадянської компетентності в процесі навчання здобувачів українських ЗВО як запоруки успішної демократизації та згуртування українського суспільства в контексті агресії РФ і довготривалої війни на теренах України. Встановлено, що науковий розгляд процесу розвитку громадянської компетентності здобувачів характеризується багаторівневим підходом до просоціального спрямування розвитку свідомості здобувачів, суспільних інтересів, методів і засобів їх реалізації. Розглянута роль комунікації в процесі становлення особистості здобувача як засобу розвитку громадянської компетентності (потенціалу та інтегративної властивості особистості і соціальної групи), що детермінується здійсненою взаємодією здобувачів з соціальним середовищем у процесі навчання в ЗВО. Окреслюється проблемна зона розвитку громадянської компетентності, яка охоплює ставленнєвий, ціннісний та ідентифікаційний її компоненти, що зумовлюються чинниками соціального середовища, зокрема практиками заохочення, обмеження та декларування суспільних очікувань щодо бажаних проявів громадянськості. Акцентується увага на важливості соціально-філософського вивчення видозмін ціннісних орієнтацій як чинника впливу на якість громадянської освіти студентської молоді в процесі становлення особистості здобувача на індивідуально-суб'єктивному, національно-культурному та громадсько-політичному рівні. Обґрунтовується потреба комплексної соціально-філософської рефлексії аксіологічних аспектів проблеми розвитку громадянської компетентності студентської молоді в контексті викликів воєнного часу та в довгостроковій перспективі.

Ключові слова: компетентність, просоціальні ціннісні орієнтації, студентська молодь, освітні заклади, заклад вищої освіти, соціально-філософська рефлексія.

Anna NABOKOVA

PhD student at the Department of Sociology and Philosophy,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol state pedagogical university

DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONTEXT OF CIVILISATION CHALLENGES OF OUR TIME

Abstract. The article examines the essence and problems of implementing the concept of development of civic competence of students based on the materials of modern legislative and sectoral regulations, scientific research and current social practices. The article identifies relevant methodological approaches to the study of the problem of developing civic competence in the process of teaching students of Ukrainian higher education institutions as a guarantee of successful democratisation and unification of Ukrainian society in the context of Russian aggression and the ongoing war in Ukraine. It is established that the scientific consideration of the process of development of students' civic competence is characterised by a multi-level approach to the prosocial direction of the development of students' consciousness, public interests, methods and means of their implementation. The role of communication in the process of formation of the applicant's personality as a means of developing civic competence (potential and integrative property of the individual and social group), which is determined by the interaction of applicants with the social environment in the process of studying at the university, is considered. The problem area of civic competence development is outlined, which includes its attitudinal, value and identification components, which are determined by the factors of the social environment, in particular, the practices of encouraging, restricting and declaring public expectations regarding the desired manifestations of citizenship.

Attention is focused on the importance of socio-philosophical study of changes in value orientations as a factor influencing the quality of civic education of students in the process of formation of the applicant's personality at the individual-subjective, national-cultural and socio-political levels. The necessity of a comprehensive socio-philosophical reflection on the axiological aspects of the problem of developing the civic competence of student youth in the context of wartime challenges and in the long term is substantiated.

Keywords: competence, prosocial value orientations, student youth, educational means, higher education institution, socio-philosophical reflection.

Постановка проблеми. Одна з найбільш прикметних особливостей нашого часу – активність молоді у всіх сферах суспільного життя України, що органічно випливає з пост-Майданних розширень прав і свобод, органічно пов'язаних з підвищенням відповідальності кожної людини перед суспільством і необхідністю дотримання громадянських обов'язків [1, с. 11]. Особливо виразно ця вимога постає сьогодні, коли над Україною нависла цілком реальна загроза її існуванню як суверенної та незалежної держави.

Оскільки зазначене дає змогу констатувати, що сутньо громадянська компетентність здобувачів вищої освіти може розглядатися як певний системний освітній актив, який за своєю сутністю виступає формою забезпечення ефективної соціальної активності членів соціуму, яка і призводить до еволюційних змін у суспільстві, соціально-філософська рефлексія процесу розвитку громадянської компетентності здобувачів освіти дозволяє вести мову про освітні впливи та системні ціннісні перетворення, що переводять саму соціальну систему на якісно новий рівень та активізують рух «соціальних фрагментів» назустріч один одному [7, с. 74]. Водночас, попри те, що багато в чому саме громадянська активність і готовність студентської молоді брати на себе відповідальність стала вагомим чинником розбудови демократії в Україні упродовж більш ніж трьох десятиліть [16], узагальнення результатів емпіричних досліджень [13; 14] упродовж тривалого часу вказували,

що громадянська ідентичність більшості студентства залишалася декларативною (підтримування і дотримання звичаїв – найбільш поширені громадянські практики), сама громадянська активність частіше була мотивована із зовні, а ймовірні її наслідки для особистості і спільноти досі не відрефлексовані належним чином.

Враховуючи вищезазначене, а також новітні виклики розвитку громадянської освіти в Україні, зокрема, відсутність серед суб'єктів освітньої діяльності у сфері громадянської освіти єдиного бачення щодо сутності, змісту та основних цілей громадянської освіти, непрестижність соціальної відповідальності в суспільстві в умовах військової агресії Російської Федерації проти України [19, с. 255] вважаємо за доцільне розглядом низки міждисциплінарних напрацювань уточнити і окреслити можливості вивчення проблем розвитку громадянської компетентності здобувачів ВО в системі громадянської освіти в Україні.

Мета нашої роботи – на основі аналізу соціально-філософських, культурологічних, соціально-психологічних, соціологічних та педагогічних підходів визначити проблемні зони розвитку ставленнєвих, ціннісних та ідентифікаційних компонент громадянської компетентності здобувачів вищої освіти України освітніми засобами в умовах сучасних загроз і викликів.

Аналіз наукових концептів. Аналіз матеріалів новітнього багатоаспектного дослідження науков-

ців Центру Разумкова «Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні» [19] вказує на значне загострення проблеми в умовах російської агресії. Дослідники зазначають фрагментизацію підходів, зокрема, у справі розвінчування пропаганди держави-агресора та окупаційних адміністрацій Російської Федерації, суттєві проблеми зі збереженням соціокультурної орієнтації громадян, які вимушено проживають на тимчасово окупованій території, а також проблеми розмивання української громадянської ідентичності у значного числа співвітчизників, що вимушено покинули межі України.

Сучасні філософські і міжгалузеві гуманітарні дослідження розвитку громадянської компетентності дають змогу констатувати, що в контексті філософського вивчення громадянської соціалізації та ідентифікації громадянську компетентність, як універсальну соціальну якість особистості/спільноти, традиційно відносять до інтегральних характеристик моральної свідомості [20]. Змістові аспекти освітньої проблематики розвитку громадянської компетентності в сучасних українських ЗВО ґрунтовно висвітлено в філософсько-освітніх працях, присвячених проблемам громадянської освіти (Н. Моїсеєва [8], І. Огнев'юк [11], І. Предборська [12], О. Смолінська [17] та ін.)

Сучасні соціально-психологічні дослідження розвитку громадянської компетентності, як чинника продуктивної соціалізації також спрямовані на розробку системи впливів, метою яких є розвиток громадянських компетентностей у просоціальній діяльності, що визначається мірою соціальної відповідальності особистості, її толерантності, готовності до взаємодії, політичної ідентифікації тощо досліджують такі зарубіжні науковці, як А. Бандура [21], Г. Галаш [24], К. Каллеха [23], У. Канінг [26], Т. Куртц [27], В. Мішель [28], вітчизняні психологи В. Васютинський [2], О. Донченко [4], І. Жадан [5], В. Москаленко [9], соціологи Н. Глебова [3], І. Нечитайло [10], А. Ручка [15] та інші.

Згідно матеріалів досліджень зазначених авторів, становлення компетентного громадянства залишається актуальною проблемою як через багатоглибкість соціальних взаємодій, умов і впливів соціального середовища, так і через неоднозначність очікувань щодо їхніх засобів та спрямування. До того ж у процесі культурно-історичного розвитку змінюються уявлення про функції громадянина, про те, які компетентності є необхідними і достатніми для ефективного громадянства, а отже, і про чинники та засоби їх розвитку [16]. Отже, можемо висувати, що зазначені проблеми особливо актуалізуються у сучасному суспільному просторі України, оскільки від їх вирішення значною мірою залежить згуртованість української політичної нації в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до розгляду теми нашого дослідження, зазначимо, що у прийнятих 2018 року Радою Європейського Союзу рекомендаціях щодо розвитку ключових компетентностей особистості протягом усього життя, громадянська компетентність детермінується як зда-

тність особистості діяти у ролі відповідального громадянина, який бере активну участь у громадському та соціальному житті, керуючись розумінням соціальних, економічних, правових і політичних процесів, концепцій та структур, а також глобальних розробок та стійкості [22]. В іншому документі Ради ЄС зміст громадянської компетентності в освітньому контексті деталізується у термінах «знань», «умінь та навичок» і «цінностей» [29].

Згідно з компетентнісним підходом, найбільш широко і детально опрацьованим у вітчизняній педагогіці, громадянська компетентність особистості визначається наступним чином:

- як сукупність знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, ставлень, дій, переконань тощо, які формують здатність особи як громадянина бути активним учасником суспільно-політичного життя держави, зокрема користуватися своїми правами та відповідально виконувати громадянські обов'язки;

- як якісною характеристикою особистості, здатної успішно соціалізуватися у громадянському суспільстві та гармонійно розвиватись, користуючись правами і виконуючи свої громадянські обов'язки;

- У контексті діяльнісного підходу до розвитку особистості, повноцінна реалізація громадянської компетентності означає також активну, цілеспрямовану і вмотивовану діяльність громадянина, який керується демократичними цінностями, отриманими знаннями, сформованими ціннісними орієнтаціями. Таким чином, у межах компетентнісного підходу загальну структуру громадянської компетентності можна описати як сукупність наступних компонентів:

- громадянсько-наукові знання, тобто знання, які в цілому стосуються філософських, культурних, політичних, економічних, правових, соціальних і морально-етичних аспектів суспільного життя;

- громадянські вміння та навички як необхідна умова для соціалізації особистості у різних сферах життя суспільства в цілому та держави зокрема;

- громадянські цінності, установки та ставлення, у тому числі національні, демократичні та загальнолюдські.

- У ході дослідження нами встановлено, що розвиток громадянської компетентності здобувачів освіти у нинішніх умовах в Україні здійснюється в системі вищої освіти згідно переліку основних громадянських компетентностей [19, с. 261]. Як можемо констатувати на матеріалах низки джерел, освітні контексти вивчення проблеми дослідження поняття громадянської компетентності, безумовно, пов'язані з громадянською активністю, громадянською позицією і громадянським вибором [18, с. 36]. Разом з тим, аналіз сутності та змісту поняття «громадянська компетентність» у науково-педагогічній літературі та освітніх документах європейської спільноти дозволив виокремити низку системотворчих елементів, які її формують, а саме:

- політичну освіченість (знання про систему

влади; знання законів, прав, свобод та обов'язків громадян); етичність і мораль;

- соціальну свідомість (здатність розуміти соціальні проблеми); міжкультурну компетентність (здатність поважати культурні відмінності та проявляти толерантність);

- громадянську активність;

- критичне мислення та готовність до співпраці для досягнення спільних цілей і розв'язання проблем у демократичному суспільстві.

Однак, попри достатню ґрунтовну розробку теми громадянської компетентності вітчизняними педагогами, зазначимо факт неоднозначності в трактуваннях сфер докладання громадянських компетентностей, що пов'язано насамперед із багатоаспектністю підходів корпусу соціальних наук до визначення самого поняття «компетентність» [18, с. 40].

Оскільки аналіз змісту і структури цього поняття компетентності достатньо повно відображений низкою ґрунтовних наукових розвідок і надзвичайно активно використовується в наукових освітнього і педагогічного спрямування, на даному етапі нашого дослідження послуговуватимемо найбільш загальноприйнятим його визначенням, наведеним в Законі України «Про освіту» [6], згідно з яким: «компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особистості успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність».

Аналізуючи пріоритети та інституційні засади громадянської освіти в умовах війни, фахівці вказують на потребу в актуалізації освітньої концепції розвитку громадянської компетентності здобувачів вищої освіти, яка б визначала стратегію цілеспрямованого і ефективного процесу розвитку активного суб'єкта громадянського суспільства, громадянина – патріота України [19, с. 73]. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затверджена наказом Наказом № 527 Міністерства освіти і науки України від 06 червня 2022 року, вказує, що громадянська освіта має охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також всі складники, рівні освіти і вікові групи громадян, зокрема освіту дорослих, та бути спрямованою на формування громадянських компетентностей. Громадянська освіта має бути практичною і повинна допомагати у набутті необхідних компетентностей [19, с. 246].

На основі узагальнення результатів емпіричних соціально-психологічних досліджень І. Жадан окреслює проблемну зону розвитку громадянської компетентності, яка охоплює ставленнєвий, ціннісний та ідентифікаційний її компоненти, наголошуючи на зумовленості розвитку виокремлених компонентів громадянської компетентності чинниками соціального середовища, насамперед практиками заохочення, обмеження та декларування суспільних очікувань щодо бажаних проявів громадянськості – уявлень, мотивацій, практик взаємодії, прийнятності тих чи тих

форм громадянської активності тощо [5].

Значно складнішим завданням, згідно матеріалів дослідження є:

- проблеми розвитку особистісних якостей і характеристик, без яких неможливе ефективне громадянство. Ідеться насамперед про громадянську ідентичність, ініціативність, лідерство, соціальний інтерес, громадянську відповідальність, самокритичність, саморефлексію;

- готовність до участі, практичної реалізації знань і вирішення проблем; спрямованість на солідаризацію, досягнення не лише особистого, а й спільного блага, врахування інтересів і потреб інших;

- досягнення адекватності уявленням й очікуванням молоді щодо ролі «Я» в організаціях і спільноті; щодо базових категорій, які описують громадянську взаємодію («керівництво», «ухвалення рішень», «демократія», «рівність», «відповідальність», «підзвітність», «делегування відповідальності»).

- Актуальною проблемою дослідниця визначає також здатність здобувачів адекватно оцінювати ситуацію, формулювати цілі та обирати засоби їх досягнення й ефективно діяти, обстоюючи власні інтереси чи інтереси групи.

До позитивів нинішніх здобувачів відносять обізнаність студентської молоді щодо прав людини, готовність їх обстоювати і декларувати власну толерантність до інакшості, активне формулювання своїх вимог до інших і до влади [5, с. 42].

Розвиток громадянської компетентності визначається:

- соціальним середовищем вияву та розвитку;

- самим процесом, який вона зумовлює, і в результаті якого розвивається;

- соціальною взаємодією, що, в свою чергу становить систему соціальних зв'язків особистості з навколишнім середовищем у формі діяльності, пізнання, спілкування;

- характером діяльності, в якій здійснюється вирішення значущих для особистості соціальних проблем, а також перетворення суб'єктом дії і соціального середовища, і себе;

- орієнтацією на узгодження особистого та соціального інтересу,

- залученістю в соціальну взаємодію (яка є результатом усвідомлення особистістю взаємозв'язку з соціумом і конструювання способу взаємодії з ним, що дозволяє розкрити потенціал особистості, цілеспрямовано перетворюючи себе та середовище; виявляється у формі продуктивної діяльності, спілкування, пізнання);

- просоціальною спрямованістю розвитку компетентності на користь суспільства й особистості, що спирається на культурні цінності, соціальні норми, закони та моральні ідеали.

Саме наведені характеристики дозволяють розглядати громадянську компетентність особистості як потенціал та інтегративну властивість людини

(соціальної групи), що детерміновані здійсненою взаємодією з соціальним середовищем у процесі пізнання, діяльністю по перетворенню себе та соціуму відповідно до завдань суспільного розвитку й особистісного саморозвитку.

Таким чином, саме комунікація відіграє найважливішу роль у об'єктивній самооцінці та усвідомленні здобувачем свого внеску у творення соціального середовища, а характер співвідношення особистісних особливостей та усвідомлення соціальних критеріїв успішної діяльності здобувачів стає умовою єдності особистісного розвитку і професіоналізму в процесі становлення компетентної особистості. Тому, на думку багатьох дослідників, ідеї суб'єктної ефективності та впевненості в суб'єктній ефективності (А. Бандура [21], В. Мішель [28]), є центральними в соціально-когнітивному підході до розвитку особистості в контексті дослідження процесу розвитку громадянської компетентності.

Аналіз вказаних вище та інших досліджень останніх років, у яких пов'язують зміст фахової освіти в ЗВО з розвитком її соціальних аспектів, дає нам змогу стверджувати про значущість якомога ширшої системи знань про людину як індивіда, суб'єкта, особистості та індивідуальності у взаємодії з іншими індивідами, яка забезпечує його професійну ефективність у суб'єкт-суб'єктних відносинах. Зокрема, важливим для нашого дослідження є напрацювання особливостей розвитку здобувачів у системах «людина-людина», де процес набуття та опанування належних професійних компетенцій великою мірою визначається рівнем розуміння, оцінки, осмислення соціальних аспектів професійної взаємодії, навичок поведінки та спілкування. Тому необхідним чинником осмислення ситуації стає соціологічне моделювання соціального саморозвитку з урахуванням таких його компонент, як просоціальність та ціннісний плюралізм особистості, що виявляється в поведінковій сфері особистості через такі її якості, як відкритість, надійність, гнучкість дій, навичок спілкування, самоконтролю й поведінки в конфліктній ситуації. Згідно з виявленими дослідниками соціальної компетентності [3; 26; 27], взаємозалежностями, кожен окремий елемент такої моделі функціонально корелює з рівнем моральної свідомості індивіда, в якій соціальна компетентність набуває й характеристик етичної категорії моралі, що дає змогу розглянути цю функцію соціальної компетентності, пов'язану з адресуванням вимог у соціальній системі комунікації за такими напрямками: мотивації індивіда щодо власних цілей, які переслідуються в певній ситуації, і специфічних вимог соціального контексту; поведінки індивіда щодо вибору альтернативних рішень і їх використання в певній специфічній ситуації в контексті власного цілепокладання й вимог соціального середовища; реалізації передбачуваної поведінки шляхом використання навичок; здатності до самооцінки в діях, що призводять до зміни ситуації в контексті завдання досягнення власних цілей та соціальних вимог, здатності до ініціювання нового циклу поведінки [3].

Як можемо висувати, зазначений підхід створює можливість апробації й структурування багатьох попередніх напрацювань широкого кола зарубіжних та вітчизняних дослідників із метою імплементації методології досліджень процесу соціалізації особистості в процес розвитку громадянської компетентності здобувачів, що характеризується багаторівневим підходом до просоціального спрямування та розвитку свідомості, суспільних інтересів, методів і засобів їх реалізації. Отже, в межах нашого дослідження доцільним вважаємо застосування і соціологічних моделей розвитку соціальної компетентності [3; 27], що ґрунтується на запропонованому У. Канінґом визначенні «соціально компетентної поведінки» як «поведінки людини, що робить свій внесок у конкретну ситуацію для досягнення власних цілей, водночас зберігаючи соціальну прийнятність поведінки особистості» [26, с. 318–325].

Висновки. Ґрунтуючись на розглянутих матеріалах, отриманих в рамках соціально-філософського [8; 11; 12; 17], соціально-психологічного [2; 4; 5; 9; 21; 23; 26; 27], соціологічного [3; 10; 15], педагогічного та міждисциплінарних [1; 7; 8; 14; 16; 18; 19] підходів, можемо констатувати, що виявлені чинники розвитку громадянської компетентності здобувачів об'єктивуються в наступних наведених вище соціально-культурних і соціально-психологічних даних галузевих та міждисциплінарних досліджень, а саме:

- гуманітарні науки розглядають здобувачів як особливу соціальну категорію, специфічну спільність, організаційно об'єднану навчанням у закладі вищої освіти, коли значною мірою активізуються ціннісно-орієнтаційна діяльність особистості, що намагається будувати свою поведінку на основі свідомо обраних та засвоєних критеріїв і норм;
- будучи достатньо специфічною соціальною спільнотою, студентська молодь тісно пов'язана з іншими соціальними спільнотами, верствами населення та поділяє їх проблеми;
- етап навчання у ЗВО надзвичайно важливий, якщо не вирішальний для продуктивної соціалізації, оскільки становлення майбутніх фахівців сьогодні відбувається в дуже складних умовах, які часто є похідними від надіндивідуальних, надособистісних процесів, не тільки економічних а й політичних;
- у новому для себе соціальному статусі розвитку, здобувачі прагнуть визначити найважливіші цілі, ідеали, сенс життя, відповідно формуючи певні стратегії поведінки щодо реалізації планів;
- соціально-психологічні особливості розвитку здобувачів мають свої специфічні риси, що змінюються на різних етапах навчання; залежать від низки індивідуальних особливостей самих здобувачів, характеристик конкретних колективів студентських груп, обраного фаху, закладу освіти, регіону навчання тощо, а визначальною умовою інтеграції в соціум є оволодіння механізмами соціальної комунікації, світоглядними орієнтаціями,

- алгоритмами спільної активної діяльності;
- в умовах тривких суспільних трансформацій сьогодення до освітнього середовища ЗВО на перший план висуваються вимоги щодо забезпечення розвитку громадянської компетентності особистості, здатної до самореалізації за умов повсякчасних і не завжди передбачуваних змін, а також здатній змінювати реалії існування в контексті актуальних загроз та усвідомлювати результати своєї громадянської активності в полі трансляції багатьох соціокультурних смислів, що вказує на потребу комплексного підходу до вивчення розвитку громадянської компетентності здобувачів з урахуванням освітньо-культурних можливостей середовища ЗВО.
1. Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розвиток громадянських компетентностей в Україні»*. Київ: НАДУ, 2016. 308 с.
 2. Васютинський В.О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм: монографія. К.: Міленіум, 2016. 137 с.
 3. Глебова Н.І. Специфіка соціальної компетентності фахівців водного транспорту в умовах сучасного ринку праці: автореф. дис. д-ра соціол. наук: 22.00.04. Запоріжжя, 2019. 40 с.
 4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика: монографія. К.: Либідь, 2001. 334 с.
 5. Жадан І.В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії: монографія. Кропивницький: Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології, 2022. 110 с.
 6. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
 7. Мазурик О.В., Єрескова Т.В. Соціальна активність сучасного українського соціуму: форми, ресурси, наслідки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія Соціологія. 2016. № 3. С. 70–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyuas_2016_3_8
 8. Моїсєєва Н.І. Соціально-комунікаційна діяльність як історико-суспільна практика: монографія. Харків: ХНТУСГ, 2015. 392 с.
 9. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. К.: Фенікс, 2013. 540 с.
 10. Нечитайло І.С. Системно-кодова концепція взаємодії суспільства та освіти: автореф. дис. д-ра соціол. наук: 22.00.04. К., 2017. 39 с.
 11. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. К.: Знання України, 2003. 450 с.
 12. Предборська І. Філософські абрисы сучасної освіти. Суми: Університетська книга, 2006. 225 с.
 13. Бондаренко В.Д., Жадан І.В., Позняк С.І. та ін. Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування: монографія; за ред. В. Д. Бондаренка, І. В. Жадан; НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. К.: Міленіум, 2017. 264 с.
 14. Попович І.В. Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянських компетентностей. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (Київ, 17-18 березня 2016 р.)*. К.: НАДУ, 2016. С. 227–231.
 15. Ручка А.О. Компетентність як ресурс життєвої активності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. К.: Інститут соціології НАН України, 2017. С. 264–274.
 16. Сидоркіна М.Ю. Громадянська компетентність у розрізі концепції соціального інтересу. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719463/1/36.pdf>
 17. Смолінська О.Є. Теоретико-методологічні засади організації культурно-освітнього простору педагогічних університетів України: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Дрогобич, 2015. 34 с.
 18. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи / Т. О. Ремех. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrprj_2018_2_7
 19. Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні / Ю. Якименко, П. Стецюк, І. Балуба та ін. К: Центр Разумкова, 2023. 351 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf>
 20. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие; пер. с нем. Д.В. Складнева. СПб.: Наука, 2000. 377 с.
 21. Bandura A. Cultivating competence, self-efficacy, and intrinsic interest through proximal selfmotivation. *Journal of Personality & Social Psychology*. 1981. 41(3). Pp. 586–598. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.1037/0022-3514.41.3.586>
 22. European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. (2019). URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/569540/>
 23. Calleja C. Jack Mezirov's conceptualization of adult transformative learning. *Journal of Adult and Continuing Education*. 2014. Vol. 20. № 1. Pp. 117–136.
 24. Halasz G., Michel A. Key Competences in Europe: interpretation, policy formulation and implementation. *European Journal of Education*. Vol. 46. Iss. 3. Pp. 289–306.
 25. Hinsch R., Pflingsten U. Gruppentraining sozialer Kompetenzen (GSK): Grundlagen, Durchführung, Materialien. Weinheim: Beltz, 2007. 340 p.

26. Kanning U.P. Inventar zur Messung sozialer Kompetenzen в Selbstund Fremdbild (ISK360). Göttingen: Hogrefe, 2014. Pp. 318–325.
27. Kurtz T. Der Kompetenzbegriff in der Soziologie. *Soziologie der Kompetenz*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. Pp. 7–25.
28. Mishel W. Personality and assessment. N.Y., 1968. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/001316446802800341>
29. Schola Europaea. Office of the Secretary-General. (2018). Key Competences for life long learning in the European Schools.

References

1. Aktual'ni pytannya formuvannya ta rozvytku hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini [Current issues of the formation and development of civic competences in Ukraine]: *Materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Rozvytok hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini»*. (2016). Kyiv: NADU, 308 p. (in Ukrainian).
2. Vasyutynskyy V.O. (2016). *Psykholohichna pravda pro individualizm i kolektyvizm: monohrafiya* [Psychological Truth About Individualism and Collectivism: A Monograph.]. K.: Milenium. 137 p. (in Ukrainian).
3. Hlebova N.I. (2019). *Spetsyfika sotsial'noyi kompetentnosti fakhivtsiv vodnoho transportu v umovakh suchasnoho rynku pratsi* [The specificity of the social competence of water transport specialists in the conditions of the modern labor market]. *Avtoref. dys. d-ra sotsiol. Nauk.*: 22.00.04. Zaporizhzhya. 40 p. (in Ukrainian).
4. Donchenko O., Romanenko Yu. (2001). *Arkhetypy sotsial'noho zhyttya a i polityka: monohrafiya* [Archetypes of social life and politics: monograph]. K.: Lybid'. 334 p. (in Ukrainian).
5. Zhadan I.V. (2022). *Hromadyans'ka kompetentnist': sotsial'ni ochikuvannya i realiyi : monohrafiya* [Civic competence: social expectations and realities: monograph]. Kropyvnyts'kyy: Natsional'na akademiya pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsial'noyi ta politychnoyi sotsial'noyi ta politychnoyi psykhohohiyi. 110 p. (in Ukrainian).
6. *Zakon Ukrainy «Pro osvitu»* [Law of Ukraine "On Education"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukrainian).
7. Mazuryk O.V., Yereskova T.V. (2016). *Sotsial'na aktyvnist' suchasnoho ukrayins'koho sotsiumu: formy, resursy, naslidky* [Social activity of modern Ukrainian society: forms, resources, consequences]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Yurydychna akademiya Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Seriya Sotsiolohiya. № 3. Pp. 70–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyuac_2016_3_8 (in Ukrainian)
8. Moisyeyeva N.I. (2015). *Sotsial'no-komunikatsiyina diyal'nist' yak istoryko-suspil'na praktyka: monohrafiya* [Social and communication activity as a historical and social practice: a monograph]. Kharkiv: KHNTUS·H. 392 p. (in Ukrainian).
9. Moskalenko V.V. (2013). *Sotsializatsiya osobystosti* [Socialization of personality]: *monohrafiya*. K.: Feniks, 540 p. (in Ukrainian).
10. Nechytaylo I.S. (2017). *Systemno-kodova kontseptsiya vzayemodiyi suspil'stva ta osvity* [System-code concept of interaction between society and education: author's abstract.]: *avtoref. dys. ... d-ra sotsiol. nauk*: 22.00.04. K. 39 p. (in Ukrainian).
11. Ohnev'yuk V.O. (2003). *Osvita v systemi tsinnostey staloho lyuds'koho rozvytku* [Education in the value system of sustainable human development]. K.: Znannya Ukrainy. 450 p. (in Ukrainian).
12. Predbors'ka I. (2006). *Filosofs'ki abrysy suchasnoyi osvity* [Philosophical outlines of modern education]. Sumy: Universytet-s'ka knyha. 225 p. (in Ukrainian).
13. Bondarenko V.D., Zhadan I.V., Poznyak S.I. ta in. (2017). *Politychna kartyna svitu student-s'koyi molodi: psykhohohichni problemy formuvannya: monohrafiya* [Political picture of the world of student youth: psychological problems of formation: monograph]; za red. V. D. Bondarenka, I. V. Zhadan; NAPN Ukrainy, In-t sotsial'noyi ta politychnoyi psykhohohiyi. K. : Milenium. 264 p. (in Ukrainian).
14. Popovych I.V. (2016). *Rol' sotsial'nykh ochikuvan' osobystosti u formuvanni hromadyans'kykh kompetentnostey* [The role of social expectations of the individual in the formation of civic competences]. *Aktual'ni pytannya formuvannya ta rozvytku hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini: materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu «Rozvytok hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini»* (Kyiv, 17-18 berezhnya 2016 r.). K. : NADU. Pp. 227–231. (in Ukrainian).
15. Ruchka A.O. (2017). *Kompetentnist' yak resurs zhyt'tyevoyi aktyvnosti* [Competence as a resource of vital activity]. *Ukrayins'ke suspil'stvo: monitorynh sotsial'nykh zmin*. K.: Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrainy. Pp. 264–274. (in Ukrainian).
16. Sydorkina M.Yu. (2019). *Hromadyans'ka kompetentnist' u rozrizi kontseptsiyi sotsial'noho interesu* [Civic competence in terms of the concept of social interest] [Elektronnyy resurs]. *Teoriya i praktyka suchasnoyi psykhohohiyi*. № 6. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719463/1/36.pdf> (in Ukrainian).
17. Smolins'ka O.E. (2015). *Teoretyko-metodolohichni zasady orhanizatsiyi kul'turno-osvitn'oho prostoru pedahohichnykh universytetiv Ukrainy* [Theoretical and methodological principles of the organization of the cultural and educational space of pedagogical universities of Ukraine]: *avtoref. dys. d-ra ped. nauk*. Drohobych. 34 p. (in Ukrainian).
18. Remezh T.O. (2018). *Sutnist' i struktura hromadyans'koyi kompetentnosti uchnya novoyi ukrayins'koyi shkoly* [The essence and structure of civic competence of a student of a new Ukrainian school]. *Ukrayins'kyy pedahohichnyy zhurnal*. № 2.

- Pp. 34–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2018_2_7 (in Ukrainian).
19. Yakymenko Yu., Stetsyuk P., Baluba I. ta in. (2023). Suchasnyy stan, priorityty ta perspektyvy rozvytku systemy hromadyans'koyi osvity v Ukraini [The current state, priorities and prospects for the development of the civic education system in Ukraine]. K.: Tsentrazumkova. 351 p. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf> (in Ukrainian).
20. Khabermas U. (2000). Moral'noye soznaniye i kommunikativnoye deystviye [Moral consciousness and communicative action]. SPb.: Nauka. 377 p. (in Russian).
21. Bandura A. (1981). Cultivating competence, self-efficacy, and intrinsic interest through proximal selfmotivation. *Journal of Personality & Social Psychology*. 1981. 41(3). Pp. 586–598. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.1037/0022-3514.41.3.586>
22. European Commission, (2019). Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/569540/>
23. Calleja C. (2014). Jack Mezirov's conceptualization of adult transformative learning. *Journal of Adult and Continuing Education*. Vol. 20. № 1. Pp. 117–136.
24. Halasz G., Michel A. Key Competences in Europe: interpretation, policy formulation and implementation. *European Journal of Education*. Vol. 46. Iss. 3. Pp. 289–306.
25. Hinsch R., Pflingsten U. (2007). Gruppentraining sozialer Kompetenzen (GSK): Grundlagen, Durchführung, Materialien. Weinheim: Beltz. 340 p.
24. Kanning U.P. (2014). Inventar zur Messung sozialer Kompetenzen в Selbstund Fremdbild (ISK360). Göttingen: Hogrefe. Pp. 318–325.
25. Kurtz T. (2010). Der Kompetenzbegriff in der Soziologie. *Soziologie der Kompetenz*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. Pp. 7–25.
26. Mishel W. (1968). *Personality and assessment*. N.Y. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/001316446802800341>
27. Schola Europaea. Office of the Secretary-General. (2018). *Key Competences for life long learning in the European Schools*.